

„A TARTALOM SZÉTTÉPI A FORMÁT.”

Szvetlana Alekszijejics

Szvetlana Alekszijejics óriási akadályokat küzdött le, mire jó negyven év alkotómunka után megkapta a lehető legnagyobb irodalmi elismerést. Hisz mindenre emlékezett, csak élő klasszikusra nem. Nyilván a Svéd Akadémia ítéseihez is tárgítaniuk kellett az irodalom fogalmát, hogy beférjen ez a rendkívüli jelenség. Mert Alekszijejics semmiben sem hasonlít azokra a régi mesterekre, akik nagy esszéket tudtak írni az európai kultúrában kialakult apollóni és dionüszoszi elem kölcsönhatásáról; távol tartja műveitől a „nagy írótól” elvárható műveltséganyagot, alulról mutatja be azokat a történelmi folyamatokat, amelyek az eurázsiai birodalom felbomlásához, majd szűkített újratermeléséhez vezettek.

A katasztrófák és a remények korában lett író, amikor mintha a hatalom is elborzadt volna gaztettei következményeitől, melyeket már a tökélyre fejlesztett hazugságtechnikáival sem tudott eltüntetni. Afganisztán és Csernobil – az író két legfontosabb témája, ide tér vissza újra meg újra, szereplői sorsát követve, amikor meg akarja ragadni a birodalom szétesésével létrejött kelet-európai káoszt.

Ez az a térség, ahol csak a katasztrófák időszakában lehet átélni a szabadságot. Alekszijejics sok második világháborús veterántól hallotta azt, hogy csak a tűzvonalban érezték igazán szabadnak magukat, ahová nem küldhették utánuk a politikai és az elhárító tiszteket, ahol nem jegyzték föl titokban a káromkodása-

ikat (a csernobili zónában nem így volt, ott a szennyezett területeken is működött a spiclihálózat). A szovjet megszállás alól szabadult közép-európai országokban hamar kialakult az a tévhit, hogy már nem érintettek mindabban, ami Kelet-Európában történik, a történelem biztonságos túlsó partjáról figyelhetik a fejleményeket. Szerencsére Alekszijejics lengyelországi és magyarországi sikerei azt mutatják, hogy változik a helyzet. Egyre többen tudják, hogy mindez rólunk is szól, hisz nekünk is jutott a felrobbant reaktorból szétszóródott „forró részecskékből”. De aki magától nem jut el eddig a felismerésig, azt is gondolkodóba ejtheti a Svéd Akadémia döntése.

Próbáljuk a poétika felől megközelíteni a műveit. Alekszijejics nem a képzeletére hagyatkozik, embereket és különös eseteket keres. Lehet az egójában egy hatalmas átmeneti zóna, amelyben maga sem tudja megkülönböztetni a privát együttérzést és az írói érdeklődést. Olyan mély bizalmat kelt a beszélgetőpartnereiben, hogy a legnagyobb nyomorúságukról is képesek mesélni neki. Érzik, hogy szükségük van egy ilyen empatikus kívülállóra, nélküle nehezebben tudnák feldolgozni a traumáikat (mert azt azért kétlem, hogy beszélgetés közben azt is föl tudták fogni, hogy olyan könyvbe kerülnek bele, akár névvel is, amelyet az egész világon olvasnak).

Ez még önmagában nem szokatlan, Csalog Zsolt is kazettákra vett interjúkból írt szociografikus prózát, de

ő inkább egész életutakat akart bemutatni, nagy portrékat készített, regényíróként dolgozott. Alekszijejics gyakran csak a hosszú beszélgetések legizgalmasabb pillanatait hagyja meg, nem sokat tudunk meg az előzményekből, így egymást követik az olvasó szeme előtt a nagy sorsfordító események. Nem regényszerű szöveget olvas, amelyből mindig megtud valami újat a főszereplőről és a környezetéről, hanem a kórust figyeli, a kórus válik főszereplővé, illetve a szereplők alkotnak kórust (a *Csernobili ima* három nagy fejezete a katonák, a nép és a gyerekek kórusával végződik).

Alekszijejics ezzel a tényirodalom egyéni változatát hozta létre, így nemcsak a nem birodalmi Kelet-Európának, hanem egy mindmáig nem teljesen elismert, de napjainkban virágkorát élő műfajnak is elsőként hozta meg a legnagyobb elismerést. De nézzük azt, amiben a tényirodalmon belül is egyedülálló. Nemcsak azért különleges, mert nagyobb kompozícióba illeszti az egyéni történeteket, hanem azért is, mert a művekben ábrázolt világ térben rendkívül kiterjedt, mintha a történetek mögött álló parttalan identitás mindent magába tudna szívni, képes lenne millióféle nézőpontból bemutatni egész Nyugat-Euráziát. Megtudjuk a könyveiből, milyennek látja a világot az, aki sosem hagyta el a faluját, és milyennek látja az, aki röghöz köti ezeket a nyomorultakat. Elviselni sem könnyű ennyiféle attitűdöt, de a szerző nemcsak elviseli, figyeli, hanem meg is szólaltatja mindet, eljuttatva őket a feltárulkozásig (hiszen a gyilkosok is könnyíthetnek a lelkükön).

Bármilyen eretnek gondolatnak is látszik egy olyan író esetében, aki feladatának tekinti, hogy megörökítse „a vörös ember végét”, Alekszijejics poétikailag mintha kötődne a szovjet irodalom kezdeti szakaszához, amikor sokan törték a fejüket azon, hogy lehetne szembeállítani valamiféle kollektív műfajt az egyéni élményvilágot feltáró nyugati regénnyel (Babel töredékeitől Solohov szintéziséig sokféle megoldás merült fel). Hisz nem lehet azzal kezdeni az ötéves terv teljesítéséről szóló regényt, hogy a brigádvezető beáztatja a kétszersültet egy csajka teába, aztán előjönnek belőle az emlékek, amelyekből megtudhatjuk, mi mindent élt át, miután belekezdték a nagy építőmunkába.

Iszaak Babel is kísérletezett a kollektív hőssel, amikor pillanatképekben idézte fel azokat a borzalmatokat, amelyeknek Bugyonnij lovasságát követve lehetett tanúja – megjegyzem, Sztálin kedvenc parancsnoka Alekszijejicsnél is feltűnik egy pillanatra, és mond két mondatot, amelyből kiderül, hogy nem feltétlenül a vitésége miatt vitte olyan sokra a Vörös Hadsegregben: „Nekem mindegy, kit aprítok. Szeretek hadonászni a karddal.” Kollektív hőst próbáltak teremteni a polgárháború éveit, majd az iparosítás és a kolhozosítás témáját feldolgozó szocreál írók, de közben nem akarták lerombolni a regény műfaját, mert a marxis-

ta esztétika ezt a műfajt találta a legalkalmasabbnak a történelmi tapasztalatok összegzésére.

Irodalomtörténeti paradoxon, hogy miután a szovjet parnasszus minden írógénusza kudarcot vallott ezzel a programmal, a birodalom pusztulását mintha mégiscsak sikerült volna megörökíteni ezzel a módszerrel. *A Gulag szigetvilág* volt az első olyan mű, amelyben épp egy klasszikus erényekkel megáldott regényíró lépett túl a műfaji korlátokon, azért, hogy minél több oldalról tudja bemutatni azt a történelmi tapasztalatot, mely szerint az önkény és a terror nem véletlen kisiklás, sajnálatos baleset, hanem a rendszer szerves része, fennmaradásának legfontosabb feltétele. Számtalan megrázó történetet írtak a lágerekbe száműzött alattvalók szenvedéséről, mégis Szolzsenyicin szintézise kellett ahhoz, hogy ne egyéni tragédiák sokaságának lássuk ezt a történetet.

Ha tanult ebből valamit Alekszijejics, akkor az a töredékekből teremtett szintézis igénye és a kollektív hő átértelmezése, amelyet olyan kórusként képzelhetünk el, amelyben mindenki megőrzi individuális létét. Birodalom utáni perspektívából nézve: a Szovjetunió nem hozott kollektív üdvösséget, viszont rengeteg közös szenvedést okozott, amelyet csak évtizedekig tartó hatalmas írói munkával lehet bemutatni.

A tényirodalom egy része majdnem olyan erősen kötődik az aktualitásokhoz, mint az újságírás. Kis időbeli távlatból próbálja feltárni az összefüggéseket. Az ilyen művek gyakran háborús konfliktusokat dolgoznak fel, és csak addig számíthatnak igazán komoly érdeklődésre, amíg ezek nem veszítik el aktualitásukat. Az ilyen könyvek ideje nem hosszú (ma már nem sokan olvassák például az orosz–csecsen háborúkról szóló könyveket), hisz nincs piaci értéke a nem naprakész tudásnak, a tényirodalomtól pedig használható ismereteket is várunk.

Alekszijejics nem az újdonság varázsával csábítja az olvasót. Kis túlzással akkora távlatból dolgozza fel a témáit, mint Tolsztoj a napóleoni háborúkat. Vagyis olyan alapos munkát végez, mint a regényírók, de nem szervezi az anyagát főszereplők köré. Gyorsan váltják egymást a szemünk előtt a szereplők, megosztják velünk életük legfontosabb tapasztalatát, majd lelépnek a színről (joggal fogalmazhatunk így, mert Alekszijejics műveiből már készültek színházi adaptációk), nekünk meg kisebb-nagyobb mozaikdarabkákból kell összeraknunk a képet. Melyik riporter merne könyvet kiadni Csernobilról húsz évvel a robbanás után? Aki gyorsan dolgozik, nem hatol ilyen mélyre.

Alekszijejics évtizedeken át figyel bizonyos folyamatokat, legjobb könyveiben korszakos tapasztalatokat összegez. Képzelnék el, milyen könyvek születtek volna a húszas-harmincas-negyvenes évek Szovjetuniójáról, ha valakinek módjában állt volna évtizedeken át utazgatni, anyagot gyűjteni a társadalom minden rétegében, majd mindezt a legnagyobb írói igényességgel feldolgozni, és minden cenzurális kötöttség nélkül publikálni. Valószínűleg másképp látnánk az egész XX. századot, ha készültek volna ilyen művek.

Arra viszont van esélyünk, hogy többet értsünk meg az elmúlt harminc évből, ha Alekszijejics könyveit olvassuk. Az író főbb témája a „vörös ember” bukása, mutációja és egyre riasztóbb utóélete. A keleti szláv népeket leíró etnográfusok gyakran használják a kéthitűség (dvojeverije) fogalmát, utalva arra, hogy a kereszténység felvétele itt nem járt a pogány hitvilág teljes elvesztésével, a kettő sokáig egymás mellett élt, majd a pogány praktikák háttérbe szorultak, de nem tűntek el. A pravoszláv falvakban még kaptak egy esélyt azok, akiket nem segített az imádság. Megfordították az ikont, és munkához láthatott a vajákos.

A kommunisták harmadik elemmel bővítették a duális rendszert, a pogány-keresztények hitvilágába beleszült a forradalmi ideológia és a „tudományos világnézet” (elvileg egymást kizáró) bizarr elegyét. Alekszijejics hőseinek egy része azért olyan rejtélyes számunkra, mert

a tudatuk nem is két-, hanem háromfelé hasadt: ha a beteg gyerekükön nem segít a professzor, még tesznek egy kísérletet a kuruzslónál. Ha meghalnak a szeretteik, vannak elképzeléseik arról, hogyan léphetnek kapcsolatba velük, hogyan juttathatnak el fontos használati tárgyakat a túlvilágra. Míg a nyugati keresztényeknek Szent Ágoston kora óta tilos halottakat idézni, Fehéroroszországban a Szovjetunió felbomlása óta hivatalos ünnep a radunyica, a holtakra való emlékezés napja, amikor étel és vodka is kerül a sírokra, hogy legyen mi mellett beszélgetni a halottakkal. Bár fölháborodva mesélik, hogy annyit hazudtak Csernobilról a Szovjetunióban, mint 1941 óta soha – ami igen nagy szó –, amikor szilveszterkor megterítik az asztalt, és megrakják a céziummal és stronciummal megbolondított ízes csernobili hazaival (ők maguk nevezik így figyelemre méltó akasztófahumorral), majd fogyasztanak a zónában készült vodkából, lelkes forradalmi dalt énekelnek a Kreml ősi falait beragyogó reggeli napfényről.

A vörös ember létének Csernobil mellett az vetett véget, hogy elment Afganisztánba Barátság fasorokat ültetni. Az előbbi bontotta meg a pogány, a keresztény és a tudományos-ateista elemek ingatag konstrukcióját, mivel ez a legújabb elem kompromittálódott. A rendszer végnapjait felidézve a szerző egyik beszélgetőpartnere komolyan elgondolkodik azon a lehetőségen, hogy a nyolcvanas évek végén, a moszkvai tévében, főműsoridőben feltűnő parafenoménok, bioenergoterapeuták (oroszul *eksztraszenszerek*) nem a bolsevizmus új, okkultista változatát készítették-e elő. Döbbenetes, hogy képesek voltak magukkal ragadni ilyen otromba csalással a szovjet népet, akkora tömegeket csődítettek össze a stadionokban, amilyenről még a szovjet esztrád olyan sztárjai sem álmodhattak, mint Alla Pugacsova. Minszkben tudományos fokozattal rendelkező kutatók is a képernyő elé tettek egy háromliteres dunsztosüveget, tele vízzel, hogy minél közelebről tudja „feltölteni” Kaspirovskij, a varázsló. Utána ezt itták, ebben mosakodtak. Paraszka, az ukrán javasasszony szerződésekkel írt alá kolhozokkal és üzemekkel arról, hogy csökkenti a béta- és a gamma-sugárzást, nagy pénzeket vett fel – igaz, ő börtönben végezte.

Ennyiféle embert belülről megérteni és a tapasztalatokat másoknak továbbadni csak tökéletes médium képes. Alekszijejics mindenütt otthonosan mozog a háromhitű Homo Postsovieticus rejtélyes világában. De bármilyen empatikus is az író, nem hagyja, hogy elvakítsák a jóságos, szenvedő orosz népről kialakított sztereotípiák (pedig a legnagyobb orosz klasszikusok is tele vannak ilyenekkel). A rengeteg áldozat mellett

* Talán mégsem jó a példa, mert ez a téma még legalább 48 ezer évig aktuális marad.

** Ezért tekintik Alekszijejics szereplői szimbolikusnak neves tudósok öngyilkosságát, atomenergiái szakemberek megőrülését. Valerij Legaszov professzort (1936–1988), a baleset utáni mentesítő munkákat irányító állami bizottság tagját két évvel a katasztrófa után találták fölkelasztva a dolgozószobájában.

nem kevés hóhér is kikerült ebből a népből, hisz tömegek működtették az erőszakgépezetet. Nélkülük pedig aligha lenne teljes a kép.

Az *Elhordott múltjaink* egyik epizódjában találtam a legérdekesebb hóhért. A „nagy tiszteletnek örvendő veterán” olyan érdekes dolgokat mesélt a vőjelöltnek, hogy „nem lehetett mellette unatkozni”. Elmagyarázta, mennyire más csatában rálőni valakire, amikor mindenki lövöldözhet ész nélkül, és mennyire más kikísérni valakit, majd három méterről agyonlőni. Persze sokkal könnyebb lengyelekkel meg litvánokkal végezni, mert azok legalább nem oroszul ordítanak vele. Ha már nyakig véres volt a kemény munkától, a hajába törölte a kezét. Munka után két vödört hoztak be nekik, az egyikben vodka volt, a másikban kölni. Abban derékig megmosakodott, mert a vér szaga olyan erős, hogy odahaza még a farkaskutyája sem mert a közelébe menni.

De vajon mivel premizálták a köztiszteletben álló veterán orosz tömeggyilkost, aki a kórházban a Biblia olvasására is rászokott? A vőjelölt egyszer elkísérte, átvették egy alagsori szobában a kasztjának járó csomagot, melyben a következők voltak: „egy rúd szalámi, egy doboz bolgár uborka, import halkonzerv, magyar dobozos sonka, zöldborsó, tőkealmáj”. Legalább utólag tudjuk meg, mi volt a jutalma annak, aki elvégezte a hóhérmunkát.

Alekszijevis Fehéroroszország déli, de akkor még nem sugárszennyezett részén, a regionális sajtóban, a számlárlétra legalján kezdte az újságírást. Mivel rengeteg benyomást szerzett, amelyet a szovjet sajtóra jellemző kényszeres hazudozás miatt nem írhatott meg, egyre erősebb lett benne az igazmondás vágya. Valószínűleg ez tette íróvá, hisz azzá kellett válnia, hogy ez a vágy megvalósulhasson (az első könyvét két évig visszatartotta a cenzúra, aztán a nyolcvanas évek végén átszakadt a gát).

A szereplői között is gyakran bukkannak fel operatőrök, fotósok, újságírók, akik rendkívüli tapasztalatokat szereztek, a katasztrófa idején mégis csak hazugságot termelhettek. Ha megérkeztek valahová, már kísérték is eljűk a hősokeket. Mert hős, az mindenütt volt bőven. De ha az ember jobban belegondol, rá kell jönnie, hogy hősokekre azért volt szükség, mert a rettenetes trahányság és a gyógyíthatatlan kleptománia előbb-utóbb katasztrófához vezet, és akkor már csak nem kis emberáldozattal lehet úrrá lenni a káoszon. Csernobilban a tűzoltókat „a tűz katonáinak”, a helikoptereket vezető pilótákat „csernobili sólymoknak” nevezték, mert az eposzi jelzőket nem sajnálták tőlük, a védőruhát viszont igen. Azt is megtudhatjuk, hogyan lehet nem

csak traktort, teherautót és helikoptert, hanem egész házakat is lopni a zónából.

A *Csernobili ima* című könyve a „Belarusz” szóval kezdődik. A szerző itt rögtön felhívja a figyelmet arra, hogy ez mindenekelőtt fehérorosz nemzeti tragédia. Még sokan emlékezhetnek arra, hogy harminc évvel ezelőtt a magyar médiában is gyakran emlegették azt, hogy *szerecsére* nem Kijev felé fúj a szél, mert akkor *nagyobb baj* is lehetett volna. Azt persze nem mondták, hogy tényleg nem Kijev felé fúj, hanem Minszk felé, és lett is *nagyobb baj*, csak nem Ukrajnában vagy Oroszországban, hanem Fehéroroszországban. A tízmilliós nemzetből több mint kétmillióan élnek sugárszennyezett területen. A katasztrófális egészségügyi, demográfiai és gazdasági következmények felmérését pedig még mindig akadályozza a diktatúra. Alekszijevis paraszti Atlantisznak nevezi az ország déli részén található Poléziát, amely a legnagyobb szennyezést kapta.

Nyilván az is megkönnyíti a mozgást és a kapcsolatteremtést, hogy Alekszijevis identitása mintha etnikailag is parttalan lenne: anyja ivano-frankivszki ukrán, aki az esküvő után nem sokkal Fehéroroszországba költözött anyanyelvi kultúrával nem rendelkező, haláláig hithű kommunista férjével. Az író két országot otthonának vallja, ugyanakkor erősen kötődik az orosz nyelvhez, irodalomhoz és kultúrához, íróként pedig egész Nyugat-Eurázsia a működési területe.

A nemzetállamok Európájában nem olyan könnyű megérteni ezt a posztszovjet (más szempontból premodern, az ukrán és a fehérorosz etnonemzeti projekt kezdete előtti időszakra, mondjuk, Gogol korára jellemző) konglomerátumot. Mikola Rjabcsukot kell segítségül hívnunk, aki az iszlám birodalmát jelentő *umma* fogalmát alkalmazta az ortodox keleti szlávok világára. Párhuzamot von a *Slavia Orthodoxa* és a *Pax Christiana* között: míg az utóbbi a felvilágosodás korában szekularizálódik, majd nemzetállamokra esik szét, az előbbit államosítja a cári birodalom, majd szovjetizálja az utódja, a XXI. századi Moszkva pedig most alakítja újbirodalmi Eurázsia-ideológiává. Bármilyen szép gesztusokat is tett Alekszijevis a fehérorosz ellenzéknek, igazából mintha ma is ehhez az *ummához* tartozna nyelvi és kulturálisan is. ■ ■ ■

Pálfalvi Lajos (1959): irodalomtörténész és műfordító, a PPKE Lengyel Tanszékén tanít, az utóbbi időben főként a posztkolonializmus közép-európai honosításával foglalkozik. Részt vesz a témát regionális szempontból tárgyaló *Nyugat-eurázsia idő* című sorozat szerkesztésében.

* Szvetlana Alekszijevis: *Elhordott múltjaink*, ford. Iván Ildikó. Európa Könyvkiadó 2015. 339. o.

** Mikola Rjabcsuk: *A keleti szláv „umma” és az emancipáció problémája. Az ukránok és a fehéroroszek gyenge identitásáról*, ford. Pálfalvi L. [in:] *Uő, A két Ukrajna, Örökség Kultúrpolitikai Intézet*, 2015. 141–163. o.